

GELMEKTE OLAN “YENİ” TOPLUMSALLIKLARIN İZİNİ SÜRMEK: PANDEMİDE GENÇLERİN DENEYİMLERİ, GÖZLEMLERİ VE ÖNGÖRÜLERİ ÜZERİNE

ÖZLEM AVCI AKSOY¹

Öz

COVID-19 pandemisi, dünya çapında toplumları ve toplulukları etkileyen önemli bir eşik ve kırılma noktası olmuştur. Bu çalışmanın amacı küresel bir kriz olarak yaşanan pandeminin bireyin gündelik hayatına dair etkilerini anlamaktır. Özellikle gençler üzerine odaklanan araştırmanın genel çerçevesi yaşanan değişimin üç farklı dönemde boylamsal olarak incelenmesine dayanır. Bu makale ise araştırmanın ikinci dönemi olarak belirlenen Mayıs-Temmuz 2021 yılında sürdürülen ve nitel verilerin elde edilmesine dayanan dönemi kapsar. Pandeminin neden olduğu en belirgin etki olarak makine/araç etrafında yeniden kurgulanan “yeni” toplumsallıkların ve yaşam biçimlerinin varlığıdır. Bu durum insan sonrası yaklaşımlar çerçevesinde minör bilim ve yeni materyalizm kavramları ile tartışılmış ve açıklanmaya çalışılmıştır. Yaşanan pandemi krizi, makro sistemlerden gündelik hayat pratiklerine kadar birçok alanda kırılmalara neden olmuştur. Bir diğer önemli kırılma etkisi ise sosyal bilimsel çalışmalarda yaşanmıştır. Çalışmanın bir diğer tartışılan odak noktası ise kriz anlarında sosyal bilimsel çalışmaların nasıl sürdürüleceğine dair temel sorunsaldır. Bu nedenle sosyal bilimlerin pandemiye araştırma yapmanın zorlukları ve imkanları da deneyimlenen bir araştırma pratiği olarak sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Pandemi, Yeni Toplumsallıklar, Makine/Araç, Teknoloji, İnsan Sonrası, Yeni Materyalizm.

¹ Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, ozlem.avci@usak.edu.tr ORCID: 0000-0003-4563-9767

TRACKING THE “NEW” SOCIALITIES THAT ARE INCOMING: ON THE EXPERIENCES, OBSERVATIONS AND FORECASTS OF YOUTH IN THE PANDEMIC

Abstract

The COVID-19 pandemic has been an important threshold and breaking point affecting societies and communities around the world. The aim of this study is to understand the effects of the pandemic, which is a global crisis, on the everyday life of the individual. The general framework of the research, which focuses especially on young people, is based on the longitudinal analysis of the change experienced in three different periods. This article, on the other hand, covers the period between May-July 2021, which is determined as the second period of the research, and based on the acquisition of qualitative data. The most obvious effect caused by the pandemic is the existence of “new” socialities and lifestyles reconstructed around the machine/medium. This situation has been discussed and tried to be explained with the concepts of minor science and new materialism within the framework of post-human approaches. The pandemic crisis has caused fragilities in many areas from macro systems to daily life practices. Another important vulnerability effect has been experienced in social science studies. One of the important discussion points of the study is the basic problem of how to continue social scientific studies in times of crisis. For this reason, the difficulties and opportunities of social sciences doing research in the pandemic are presented as an experienced research practice.

Keywords: Pandemic, New Societies, Machine/Medium, Technology, Posthuman, New Materialism.

GİRİŞ

“... pandemi, toplumsalın yeniden tahayyül edilmesini zorlar;

virüs bir portaldır, bir dünya ile diğeri arasında bir geçittir.” (Roy, 2020)

Teknoloji dolayimli bir toplumsal yaşam, alışılmış ilişki ve iletişim biçimlerini değiştirmekte ve “araç”a bağlı/bağımlı bir yapıya bürünmektedir. Burada bahsedilen “araç”, kişinin temel iletişimini, toplumsallaşmasını gerçekleştirmek için gerekli olan bilgisayar, internet, akıllı makineler ve bunların içeriğinde yer alan uygulamalar ve sosyal mecralar olarak tanımlanır. Özellikle COVID-19 pandemisi döneminde açıkça görülen teknoloji dolayimli yaşam biçimlerinin örnek olarak incelenmesi, bu durumun ve değişimin yönünün nasıl anlaşılacağına ipuçlarını verebilir. COVID-19 sürecinde (zorunlu bir gönüllülük olarak eve kapanma ve araca bağımlılık konusunda) değişen iletişim biçimleri ve yeni toplumsallıkların hangi yöne doğru evrildiği ve bu evrilen yapının nasıl anlaşılacağı sorunu bu çalışmanın odak noktasında yer alır. Çalışmanın amacı yaşanan bu süreçte, insanların bireysel tavır ve davranışlarını, aile içi ilişkilerini ve yakın sosyal çevre ile olan bağlarını ve iletişim biçimlerini, dışsal çevre koşullarını nasıl gözlemleyip algıladıklarını anlama ve açıklanma çabasına dayanır. Bu anlama çabası, geleceğe ilişkin tahayyülleri de ortaya koyabilme potansiyeline sahiptir. Özellikle pandemiyle birlikte hızla artan “teknoloji yoğun” bir gündelik yaşamın gelecekte ne gibi yaşam biçimlerine ve toplumsallıklara doğru evirildiğinin de izlerini ortaya koyar. Böylece pandemi sürecinde hızlı bir biçimde adapte olunan ve sürdürülen ev içi yaşamın, toplumsallıkların ve iletişim biçimlerinin, pandemi öncesi dönemle karşılaştırıldığında neyi ifade ettiği, değişimin hızı ve etkisiyle birlikte nasıl bir geleceğin kapısını araladığı düşüncesi çalışmanın ana güzergahını belirlemiştir.

Ayrıca bu çalışma, böylesine bir toplumsal yapının ve ilişkilerin, yeni iletişim biçimlerinin sürdürülebilirliğine dair gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelerle toplanan yorum ve değerlendirmeleri de göz önünde bulundurur. Pandemi sürecinde belirli aralıklarla yapılan görüşmelerle nelerin değiştiği, nelerin sürdürülebilir, nelerin asla sürdürülemez olduğunun altı çizilmeye çalışılmıştır. Etnografik bir yaklaşımla, bu sürecin nasıl sürdürüldüğünün kişilerin kendi deneyimleri ve gözlemlerine dayanarak ifade edilmesiyle, yaşanan değişimin ortak noktaları üzerine odaklanılarak değerlendirilmiştir. Dolayısıyla kişisel deneyimlerin nasıl ortak deneyimlere dönüştüğü sonucuyla yaşanan süreç anlaşılmaya çalışılmıştır. Boylamsal bir yaklaşımla kurgulanan saha çalışmasında nicel ve nitel veri toplama teknikleri bir arada kullanılmıştır: Anketler, derinlemesine görüşmeler, gözlemler, örnek vaka analizleri ve günlükler temel veri toplama kaynaklarıdır. Çalışmanın teorik dayanağı ise eleştirel insan sonrası açılımlar, minör yaklaşımlar ve yeni materyalizm tartışmaları çerçevesinde kurgulanmıştır. Bu çerçevede tekilliğin gittikçe belirginleştiği, gündelik olan içinde çoğulluğun anlamının tekil düşünce ve davranışlar etrafında şekillendiği anlayışı yorumlayıcı bakışla tartışılmıştır. Var olan ve değişmekte olanın betimlemesi yapılarak gelmekte olan değişimin tasavvuru ve tahayyülü tartışmaların ana çerçevesini oluşturmuştur. Öngörülen gelmekte olan şey ise her şeyden önce gittikçe artan teknoloji dolayimli ve bir “araç”a bağlı/bağımlı yaşamlardır. Yaşanan pandeminin işaret ettiği değişimin yönü, bilgi ve iletişim teknolojilerinin ve çevrimiçi mecraların toplumsal alanlarımızı etkilemesi ve değiştiriyor olmasıdır. Makine olmadan toplumsallaşamayan insanın makineye olan bu bağıllığı, bağımlılığı ve ihtiyacı, bu süreçte üzerine düşünülmesi gereken önemli bir tartışma noktasıdır.

Gündelik yaşamın medya araçları üzerinden sürdürülmesi ve bu durumun normalleşmesi (yeni normal olarak tanımlanan), bu araçlara atfedilen anlam ve değer yeniden sorgulanması ve kurgulanmasını gerektirir. Bu durum ise beraberinde sosyo-ekonomik, siyasal ve kültürel birçok sorunu ve çıkmazı görünür kılacaktır. Değişen bu yapıyla birlikte toplumsal alanın tüm unsurlarına dair anlama amaçlı sorgulama ve değerlendirmelerin yapılması önemlidir. Bu durumun sadece mikro düzeydeki

bireysel yaşamları ve gündelik yaşamın işleyişini etkilemesinin tartışılması ve anlaşılmasının yanı sıra; siyasal, ekonomik, kültürel etkilerini de (dini yaşam tarzları, hukukun güncellenmesi, eğitimin işleyişi, eğlence ve kültürel yaşam, aile kurumu ve evlilik, temel sağlık hizmetleri gibi) tartışmak, gelmekte olan yeni toplumsallığa hazır olmanın/olabilmenin bir gereğidir. Bu durum bir fırsata, güce dönüşebileceği gibi bir tehdit olarak gündelik yaşamın içine yerleşebilir. Dolayısıyla bu mecraların yaygınlaşması ve kullanımının daha bilinçli ve daha doğru bir biçimde yapılması, bireylerin ve toplumların yapısında anlamlı bir etkiye sahip olacaktır. İletişim araçlarının kendisi, özellikle yeni medya araçları ve dijital alanlar, toplumsal bir varlık olan insan için yaşamın temel sağlayıcısı ve toplumsallığımızın asıl mecrası haline gelmektedir. Pandemi sürecinde ilişkiler, çalışma hayatı, alışveriş, kültürel faaliyetler (sinema, konser, tiyatro gibi), eğitim, akademik faaliyetler (konferans, toplantı, dersler vs.), sağlık hizmetleri (muayene vs.), adli hizmetler,² bankacılık hizmetleri gibi birçok ihtiyaçlar, hiç alışık olunmadığı bir biçimde ve yoğunlukta, yeni medya araçları ve akıllı teknolojiler üzerinden sürdürülme eğilimi ve davranışı hızla artmıştır. Bu durum, pandeminin neden olduğu kriz ortamında yaşamı sürdürmenin bir gereği olarak artış göstermiş, sonrasında ise (krizin kısmen de azalması ve olsa ortadan kalmasıyla) özellikle tercih edilen bir duruma dönüşmektedir. Elbette bu dönüşümde kişiye sağladığı zaman kazandırma, daha uygun fiyatlar, risklerin az olması gibi kolaylıklar ve fırsatlar belirleyici olmuştur. Dolayısıyla toplumsallığımızı ve ilişkilerimizi bir araç üzerinden sürdürmeye başladığımız bu dönem, bazı davranışlarımızın hangi yöne doğru değiştiğinin önemli göstergeleri olmuştur.

1. ÇALIŞMANIN GÜZERGAHI

Metodolojik güzergâh tek başına teorinin dışında sadece verilerin elde edilmesine dayanan bir yöntem ve teknikler bütünü olmanın ötesinde, bir bilimsel çalışmada tüm aşamaları kapsayan ve teorik, kavramsal tartışmaları da içeren kapsayıcı bir kurgudur. Bu nedenle bir çalışmadaki metodolojik yapı, teorik çerçeveden kavramsal tartışmalara, hipotezlerin kurgulanmasından sınanmasına kadar bilimsel bir çalışmanın tüm güzergahının uğrak noktalarını ifade eder. Bu güzergahta özellikle hipotezlerin doğru teorilere dayandırılması ve örneklemin doğru kavramlarla tartışılıp açıklanması, yapılan çalışmayı bilimsel değerlere yaklaştıran oldukça önemli bir çabadır.

Bu çalışma kapsamında yaşanan pandemi sürecinde, insanların hayat eve sığar söylemiyle eve kapanmalarının ve izolasyon süreçlerinin gündelik yaşamlarında ne gibi değişikliklere neden olduğu sorgulanmış ve öncelikle değişen alışkanlıkları betimlenmeye çalışılmıştır. Ana sorunsal olarak ise bilgi ve iletişim teknoloji ve araçlarının merkezinde gündelik yaşamın nasıl bir değişim geçirdiği/geçirmekte olduğu düşüncesi yatmaktadır. Özellikle gençler arasında iletişim araçlarının (geleneksel medya, internet ve yeni medya gibi) kullanımı üzerinde yoğunlaşmış ve bireyin gündelik yaşamında oynadığı role atıfta bulunarak, pandemi döneminde bu rolün nasıl derinleştiği ve bireyin yaşamında nasıl vazgeçilmez bir araca dönüştüğü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bireyin kendi gündelik yaşamı, toplumsallığı, bireysel bir varlık olarak duygu durumu ve sosyalliği de sorgulanmış ayrıca bu süreçte kendi çevresine dair düşünce, değerlendirme ve gözlemlerine de yer verilmiştir. "Her vaka, her örnek kendine özgüdür ve tekil bir deneyime sahiptir" anlayışı ile hareket edilerek, kişinin bu süreci nasıl deneyimlediği anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu deneyimin "bireyleri farklılaştırdığı mı yoksa aynılaştırdığı mı?" sorusu da örnekler üzerinden tartışılmıştır. Gençler ve özellikle de üniversite gençleri üzerine yoğunlaşan bu çalışmada, yaş değişkeni göz önünde bulundurularak kontrol grupları da oluşturulmuştur. Bunun nedeni ise farklı yaş grupları arasındaki deneyim farklılıklarını ortaya koymaktır. Bir toplumsal kategori olarak gençlik üzerine odaklanılmasının önemli bir gerekçesi ise gençlerin toplumsal yapıda değişimin önemli bir göstergesi, taşıyıcısı ve aktaranı olmasıdır. Gençlerin

² Adalet Bakanlığı yargı reformu kapsamında Üçüncü Yargı Paketi'nde e-mahkemelerle ilgili karar alınmış ve paket kapsamında 15 Eylül 2020 tarihinden itibaren e-duruşma uygulamalarına başlamıştır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için SETAV'ın şu raporuna bakılabilir: Konca Kurt, N. (2020). Güven Veren ve Erişilebilir Adalet Vizyonunda Üçüncü Yargı Paketi. Ankara:SETA 10 Nisan 2021 tarihinde <https://setav.org/assets/uploads/2020/10/R173.pdf> adresinden erişilmiştir.

bugünkü eğilim, tutum ve değerleri toplumsal yapının değişim yönü işaret eder. Bu nedenle gelmekte olanın ve geleceğin önemli bir gösterenidir.

Tüm bu öngörülere dayanarak değişmekte olanı anlama çabasıyla ortaya çıkan bu çalışma, boylamsal bir araştırma güzergahına sahiptir. Pandemi sürecinde yaşanan üç dönemin incelenmesine dayanan çalışma, belirli aralıklarla değişimin yönünü ve sürdürülebilirliğini anlama ve açıklama çabasıdır. Boylamsal olarak planlanan araştırmanın alan araştırması üç dönemi kapsar:

1- Birinci Dönem: Pandeminin başlangıcında ilk vakanın görülmesiyle birlikte yasakların ve kısıtlamaların başladığı Mart 2020’den ilk normalleşme olarak tanımlanan, yasakların ve kısıtlamaların aşamalı olarak kaldırıldığı 1 Haziran 2020 tarihine kadar olan dönem. Bu dönem kısıtlamaların, sokağa çıkma yasakların sürdürüldüğü ve pandeminin en yoğun olarak hissedildiği dönemdir. Bu nedenle bu dönem de fiziki mesafe önlemleri ve sokağa çıkma yasakları nedeniyle araştırma verileri çevrimiçi tekniklerle (anketlerle) elde edilmiştir.³

2- İkinci Dönem: Pandeminin başlangıcından bir yıl sonra normalleşmelerin başladığı ve insanların artık alıştığı ve pandemiye kısmen de olsa normalleştiği (hatta pandemiye karşı duyarsızlaşmaya başlanılan) Nisan-Temmuz 2021 arası dönem. Bu dönemde nitel veri toplama teknikleri kullanılmıştır. 38 katılımcı ile yapılan derinlemesine ve odak grup görüşmeleri çevrimiçi ve yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Yarı yapılandırılmış sorularla gerçekleştirilen görüşmeler, araştırmanın birinci döneminde elde edilen ve en dikkat çekici olan konular olan “yeni toplumsallıklar”, uzaktan yaşam alışkanlıkları, zaman ve mekân algısının değişmesi, değişmekte olan alışkanlıkların sürdürülebilirliği gibi konular üzerinde odaklanmıştır. Bu makale kapsamında ise araştırmanın bu dönemine ait veriler analiz edilmiştir.

3- Üçüncü Dönem: Pandeminin hala devam ettiği, buna karşın aşılmalara başladığı, nüfusun büyük bir kısmının ve 14 yaş üstü tüm yaş gruplarının büyük bir oranının aşılandığı ve normalleşmeye geçildiği Ekim-Aralık 2021 arası dönem. Bu dönem özellikle eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yüz yüze eğitime geçtiği dönem olmasından dolayı oldukça önemlidir. Bu dönem çevrimiçi ve yüz yüze eğitimi deneyimleyen gençlerin bu durumu karşılaştırmalarına da fırsat vermektedir. Çalışmanın bu kısmına ait saha çalışması halen devam etmektedir.

Tüm dünyada yaşamsal bir tehdit unsuru olan ve sınır tanımadan yayılan COVID-19 pandemisi, siyasal, ekonomik ve toplumsal hayatı yeniden kurgulayan, değiştiren ve dönüştüren bir etkiye sahip olmuştur. Ayrıca bu etkinin daha köklü bir şekilde devam etmesi de beklenmektedir. Bu nedenle çalışma, tek bir dönem üzerine odaklanmak yerine yaşanan etkiyi ve değişimin yönünü ortaya koyabilmek için “boylamsal” bir yöntemle, yukarıda da bahsedildiği gibi belirli aralıklarla elde edilen verilerin analizine dayanmaktadır. Bu yazının odaklandığı dönem ise “kısmen” normalleşmeye geçildiği, kısıtlamaların “görece” azaldığı Mayıs-Temmuz 2021 arası dönemdir. Bu süreçte 38 katılımcı ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler birebir ve odak grup görüşmeleri olarak tamamlanmıştır. Pandeminin bu dönemde imkân verdiği ölçüde görüşmeler yüz yüze yapılmış, fakat kısıtlamaların olduğu durumlarda ise çevrimiçi olarak tamamlanmıştır. 29’u üniversite öğrencisi, 9’u ise lise öğrencisi olan 18 erkek ve 20 kadınla görüşülmüştür. Görüşülen öğrenciler eğitim gördükleri şehirlerden ziyade pandemiye ailelerinin yanında başka bir şehirde geçirmişlerdir. Sadece lise öğrencileri pandemi sürecini eğitim gördükleri şehirlerde geçirmişlerdir. Görüşmelerde yaş, cinsiyet ya da ekonomik durumu tercihi olmaksızın katılımcılara birbirlerinin yönlendirmesiyle (kartopu tekniği ile) ulaşılmıştır. Fakat çalışmanın bu kısmında, pandeminin ilk kapanma sürecinde uzaktan eğitim imkanına

³ Araştırmanın birinci dönemine ait verilerin yer aldığı araştırma makalesi “Bir Salgının Getirdikleri: Gençlerde Değişen İletişim Biçimleri ve Yeni Toplumsallıklar” başlığı ile yayınlanmıştır. Avcı Aksoy, Ö. (2021). Bir Salgının Getirdikleri: Gençlerde Değişen İletişim Biçimleri ve Yeni Toplumsallıklar. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 38 (2), 574-596.

doğrudan ulaşamayan kişilere özellikle ulaşılmaya çalışılmış ve yaşanan zorluklar ve imkansızlıkları, neden ve sonuçlarıyla tartışma imkânı elde edilmiştir.

Araştırmanın birinci döneminde verilerin uzaktan, çevrimiçi olarak elde edilmesi, kısa sürede daha fazla kişiye ulaşma, verileri daha çabuk işleme gibi teknik kolaylıkları sunarken bir yandan da verilerin güvenilirliği konusunda zorlukları da beraberinde getirmiştir. Özellikle görüşmelerde verileri nitel olarak işleme imkânı sunan gözlem gibi teknikleri kullanmanın imkansızlığı veriyi salt ifadeye sabitleyen bir duruma neden olmakta ve araştırmacıyı reel sahadan uzaklaştırmaktadır. Ayrıca bir araştırmadaki önemli bir veri kaynağı olarak araştırmacının gözlem ve deneyimlerini de dışarda bırakmaktadır. Bu durum, çevrimiçi çalışmaların güvenilirliğinin sınanması ve doğrulanması için aynı örneklem üzerinde belirli aralıklarla benzer sorgulamaların yapılması ihtiyacını da ortaya çıkarmıştır. İkinci dönemde nitel veri toplama teknikleriyle yapılan görüşmeler hem yüz yüze hem de çevrimiçi olarak gerçekleştirilmiş ve birinci dönemde karşılaşılan zorlukların ve kısıtlılıkların giderilmesi amaçlanmıştır. Bu nedenle bu çalışma kapsamında ve çalışmanın ikinci kısmı olarak, pandeminin başlangıcından yaklaşık bir yıl sonra benzer sorulara odaklanan yeni bir çalışmanın yapılması planlanmıştır. Bu amaçla Mayıs – Temmuz 2021 tarihleri arasında yarı yapılandırılmış açık uçlu sorulardan oluşan ve katılımcıların kendi deneyimlerini ve çevrelerine dair gözlemlerini paylaştıkları bir saha çalışması sürdürülmüştür. Böylece her iki dönem karşılaştırılarak hem değişim odaklarının neler olduğu ve değişimin yönünün saptanması hem de iki dönemde elde edilen verilerin karşılaştırmalı olarak sağlamlasının/doğrulanması yapılarak güvenilirlik düzeyinin artırılması amaçlanmıştır.⁴

Araştırmanın birinci döneminin en önemli kısıtlılıklardan biri de katılımcıların anket uygulamasına katılabilmeleri için en azından bir akıllı araca ve internet erişimine sahip olması zorunluluğu olmuştur. Bu durum araca ve erişime sahip olamayan büyük bir kesimi dışarda bırakmaktadır. Bu kısıtlılık ve engel araştırmanın ikinci döneminde giderilmeye çalışılmış ve özellikle ilk kapanma döneminde internet erişimi ve bir akıllı araca sahip olmayan (ya da sorunlu ve zayıf olan) katılımcılar da çalışmaya dahil edilmeye çalışılmıştır. Görüşmelere katılan 38 katılımcıdan 12'si ilk kapanma sürecinde akıllı aracı olmadığı için ya da internet erişim sıkıntısı olduğu için uzaktan öğrenim faaliyetinden yeteri kadar faydalanamamış kişilerdir. Bu kişiler ikincil kişiler üzerinden öğrenim sürecine dahil olmaya çalışmışlardır. Ayrıca uzaktan belli bir araç yardımıyla gerçekleştirilen sosyalleşme imkanlarına erişimde de sınırlılıklar söz konusudur. Bu nedenle çalışmanın ikinci boyunu, araştırmanın ilk döneminde (zorunlu olarak) dışarda bırakılan ve araştırma kapsamında temsil edilmeyen bir kesime söz vererek temsil edilme imkânı sunma çabasıdır.

Ülkemizde yaşanan pandemi süreci herkesin yaşamını doğrudan etkilemiş ve gündelik yaşam alışkanlıklarında kalıcı değişikliklere neden olmuştur. Bu dönem, ev içi yaşamdan dışarı ile kurulan ilişkilere, çalışma hayatının uzaktan sürdürülmesinden temel yaşamsal ihtiyaçların giderilmesine kadar herkesin deneyimlediği bir süreç olmuştur. Bu süreç araştırma boyunca araştırmacının gündelik hayatını da etkilemiş, değiştirmiş ve yeni alışkanlıkları kalıcı kılmıştır. Bu nedenle çalışmanın her üç dönemi de katılımcıların deneyimlerine dayanmasının yanı sıra araştırmacının kendisinin de deneyimlediği bir süreç olmuştur. Böylece bu çalışma boyunca oto-etnografik bir yaklaşımla araştırmacının deneyim ve gözlemlerine de yer verilmiştir. Ayrıca pandeminin başlangıcından itibaren tutulan günlükler de bir veri kaynağı olarak kullanılmıştır.

Bu çalışmanın bir diğer ve önemli bir odağı da pandemi süreci boyunca araştırmacının saha ile kurduğu ilişki ve sahaya bakma biçimlerinden belirginleşen farklılıklar ve zorluklar olmuştur. Dinamik bir özelliğe sahip olan toplumsal yapının değiştiği gibi ona bakma biçimlerinin de değişmesi zaruridir. Pandemi gibi kriz dönemlerinde ise bu değişim oldukça hızlanmaktadır. Bu nedenle çalışmanın

⁴ Her iki dönemin genel bir karşılaştırılmasının yapıldığı bir çalışma, 14-15-16 Ekim 2021 tarihlerinde düzenlenen "Uluslararası Sistemin Yeni Krizi: Covid 19 Pandemisi" ana temalı Mülkiye V. Uluslararası İlişkiler Kongresi'nde "Pandemi Sürecinde Gündelik Hayatı Yeniden Düşünmek" başlıklı bildiriye sunulmuştur.

sürdürüldüğü her üç dönem boyunca sahaya fiziki olarak mesafe koymanın, verilerin elde edilmesi ve işlenmesi noktasında ne gibi zorlukları ortaya çıkardığı ve araştırmacının bu zorluklarla nasıl baş ettiği de önemli bir tartışma noktasıdır. Araştırmacıların bu konudaki deneyimlerini paylaşmaları ise yeni dünyada sosyal bilimlerin daha etkin çalışabilmesinin bir imkanını sunarken bir yandan da yeni metodolojik güzergahların ve çalışma biçimlerinin ortaya konulma imkanını yaratır.

2. METODOLOJİK KIRILGANLIKLAR

Yaşanan pandemi süreci bir yandan toplumsal alanda etkili, köklü bir değişime neden olurken bir yandan da alanı anlamaya dair sosyal bilimcinin sahaya yönelik bakma biçimlerini de etkilemekte, yaşanan döneme özgü yeni metodolojik güzergahları ve teknikleri de zaruri kılmaktadır. Özellikle de “sosyal bilimlerin geleceğinin ne olacağı?” (Gulbenkian Komisyonu, 1996; Wallerstein, 2016; Terranova, 2004; Braidotti, 2018) sorusu bu dönemde daha sık dile getirilmeye başlanmıştır. Bu süreçte sosyal bilimcinin sahaya mesafe koyma zorunluluğu, sahaya bakma biçimlerinin alternatif yollarını sorgulatmış ve böylesi kriz anlarında alan araştırması yapmanın/yapabilmenin imkanları da tartışılmıştır. Dolayısıyla bir yandan değişen toplumsallıkların görünümü ortaya konulurken bir yandan da toplumsallıkları anlama ve açıklamaya dair verilerin nasıl elde edileceğine ilişkin yeni tekniklerin kullanılması ihtiyacı da belirginleşmeye başlamıştır. Bu yeni yollar araştırmacı tarafından deneyimlenen araştırma süreçlerinde deneme-yanılma yoluyla keşfedilmeye çalışılmıştır ve keşfetme çabası hala devam etmektedir. Yapı değiştikçe, ona bakma biçimlerinin de değişmesi zaruridir. Yani yeni toplumsallıklar yeni metodolojileri gerektirir.

Zaman ve mekâna dair algılarımızın değiştiği, teknoloji dolayımı yaşamların gittikçe arttığı ve toplumsallıkların yeni bilgi ve iletişim teknolojileri üzerinden sağlandığı bir dönemde sosyal bilimsel araştırmalar nasıl sürdürülebilir? Klasik yöntem ve teknikler kullanılabilir fakat bunlar yetersiz kaldığında ve mevcut durumun anlaşılmasında tam olarak açıklayıcı olmadığında nasıl bir yol izlenmelidir? Bu yolun başlangıç noktası neresidir? Burada Braidotti'nin Terranova'dan ödünç alarak sorduğu soruyu da ekleyerek; temel ilke olarak zaman ve mekân birliğine dayanmayan küreselleşmiş ağ kültüründe sosyal bilimlerin yeri nedir? (Terranova, 2004 akt. Braidotti, 2018, s.173). Bu ve benzeri sorular kaçınılmaz olarak sosyal bilimlerin ve disiplinlerarası çalışmalarda yeni tartışmalara, yeni yöntem ve tekniklere olan zarurete işaret eder. “Sosyal bilimlerin geleceğinin ne olduğu?” sorusunun kendisini yenilemesi ve ortaya çıkan disiplinlerin kayboluşu, disiplinlerüstü bir anlayışla tek bir merkezi bakış açısı üzerinden ele alınmaya çalışılması, bu soruyu daha ciddi bir biçimde ve yeni bağlantılarla düşünmeyi gerektirir. Braidotti'ye göre “bu bağlantılarda yeni insan, insan-olmayan bağlantıların, biyolojik beyin gücüne dayanan makine montajların ve biyolojik olmayan donanımın da dahil olduğu karmaşık arayüzlerdir” (2018, s.173). Bilimsel bir araştırmada şimdiye kadar göz önünde bulundurulmayan bu bağlantıların da anlaşılma gereği ve çabası söz konusudur. Çünkü içinde bulunduğumuz dünyada bunlar paradigmayı etkileyen önemli etkenler olarak artık hem öznenin hem nesnenin belirleyici özellikleridir. Böylesine bir değişim ise kaçınılmaz olarak bir yenilenmeyi, yeni metodolojik yaklaşımları, sosyal bilimlerin çalışma biçimlerinin değişimini de gerektirir. Böylece sosyal bilimlerde pozitivistle başlayan ve yorumlayıcı yaklaşımla devam eden metodolojik güzergahın yeni bir uğrağı olarak, teknoloji dolayımı yaşamların belirleyici olduğu dönemde İnsan Sonrası bir bakışla şekillenen “eleştirel disiplinler” ya da disiplinlerüstü bir eleştirel bakış yerini alır. İnsan sonrası çalışmalar, bu dönemi “eleştirel beşerî bilimlerin sonrası dönem” olarak adlandırır.

Oluş, tekillik, yeni materyalizm, minör bilim, insan ve insan-olmayanın bir aradılığı ve aralarındaki zorunlu bağlantılar gibi yaklaşımlara odaklanan insan sonrası düşünce, bu kavramlarla pozitivistin ve geleneksel metodolojik yaklaşımların ikiliklere dayanan, bütüncü, indirgemeci, determinist ve normatif olan anlayışını eleştirerek yeni teorik ve kavramsal tartışmalarla yeni metodolojik yaklaşım biçimleri önerir. Bilimler açısından pozitivist düşünce ve eğilimlere dair önemli bir kırılma özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme denk gelir. Savaşın yarattığı kriz hali, dünyaya bakma ve anlama biçimlerine dair önemli değişimleri ortaya koymuştur. Bilimler alanındaki ve özellikle

de sosyal bilimler alanında yaşanan bir diğer önemli kırılma anı ise pandeminin neden olduğu krizle iyice belirginleşmeye başlamıştır. Bu değişim süreci insan sonrası teori içinde “eleştirel beşerî bilimler sonrası dönem” (Braidotti, 2018) ya da “post-kalitatif (nitel) dönem” (Le Grange, 2018; Ulmer, 2017) olarak tanımlanır. Bu süreç sistemlere, toplumlara, gündelik hayata ve bireyin kendine bakma, anlama biçimlerine dair önemli ve derinlikli değişimlerin gözlemlendiği bir dönemdir. İnsan sonrası olarak tanımlanan dönem ise insanın olmadığı bir dönem değil, insanın merkezi olan konumuna dair eleştirilerin yapıldığı bir dönemdir. Bu dönem sosyal bilimler açısından da önemli bir eşik noktasıdır.

Sosyal bilimlerde belirgin bir yere oturmaya başlayan insan sonrası çalışmalar, geleneksel çalışmalarda daha bütünsel bakılan alanlara daha mikro ve parçalı seviyede bakmayı önermektedir. Hatta insan merkezli bakış açısı yerine insan dışı varlıkları da dahil eden monist⁵ bir anlayışla hareket eder. Böyle bir anlayış, insan ve insan-olmayan tüm varlık alanını bir birbirine bağlar. Bu bağların varlığı ise her bir tekil olan varlık, bütün varlığa dahil olan, bütünü tanımlayan ve bütünün ayrılmaz bir parçası olan bir varlık olarak varoluşunu güvence altına alır. İnsanın yaşamsal teminatı, insan dışı varlıkların göz ardı edilmemesini hatta onlarla güçlü bir dayanışma içinde olmayı gerektirir. Popper’a göre “her hayvan türünün, her bitki türünün, her bakteri türünün, bütün diğer türlerin ortamı üzerinde etkisi vardır. Belki insanın etkisi daha büyüktür. Ama yeni bir virüsün, yeni bir virüs salgının veya yeni bir bakteriyel salgının insanlığı kısa zaman içinde yok etmesi de her zaman mümkündür” (Popper, 2006, s.199). Benzer bir biçimde insan ve insan-dışı varlıklar arasındaki yaşamsal bağın vurgulanması insan sonrası konumun anlaşılmasının imkanlarını da ortaya koyan “Tek Sağlık İnisiyatifi”nin vurguladığı yaşamsal birlikteliğin gerekliliği üzerinden açıklanabilir. Buna göre Tek Sağlık İnisiyatifi’nin amacı;

İnsan sağlığı (insan-hayvan bağı olgusu aracılığıyla zihin sağlığı da dahil olmak üzere), hayvan sağlığı ve ekosistemin sağlığının birbirinden ayrı tutulamaz biçimde bağlı olduğunu dikkate alan Tek Sağlık, doktorlar, veterinerler, diğer bilimsel sağlık ve çevre uzmanlarıyla iş birliği ve dayanışmayı güçlendirmek, ayrıca bu amaçlara ulaşmak üzere önderlik ve idare mukavemeti düzenleyerek bütün türlerin sağlığını ve refahını teşvik etme, geliştirme ve savunmaktır (akt. Braidotti, 2018, s.178).

Bu ise bilgi ve varlık alanını yeniden tanımlayan minör bilim ve yeni materyalizm tartışmaları insana, dünyaya ve varlıklar alanına bakışımızı kökten değiştirecek anlamlar dünyasıyla ve metodolojik eğilimlerle farklı bakabilmeyi önermektedir. Bu durum önce minör bilim etrafında toplumsal alandaki farklılıkları anlamaya dönük bir yaklaşım olarak şekillenirken sonrasında ise yeni materyalist anlayışla insan ve insan-olmayan tüm varlık alanını anlamaya dönük bir yaklaşım biçimi halini alır. Matthewman’a göre “insanlar, insan dışı yaşam formları, bilgi ve metalar hep bir aradadırlar ve hareket/oluşum halindedirler. Bizi ayakta tutan ekosistemler ve dünya sistemleri de sürekli değişim, oluşum halindedir” (Matthewman & Huppertz, 2020, s.677). Oluş halinde olan ve kendi tekilliğine sahip olanın anlaşılma çabası kaçınılmaz olarak yeni bir bakış açısına, farklı bir yöntem ve tekniğe ihtiyaç duyar. Resmin bütünü görmek mi yoksa ayrıntılara odaklanmak mı? Ya da her ikisi bir arada mümkün olabilir mi? Monist bir anlayışla, bütünü tam olarak anlamak için bütün içindeki her bir parçanın anlaşılması ve açıklaması oldukça önemlidir. Her tikel çalışma, bütünün bir parçasını tanımlar ve böylece analogik bir akıl yürütme biçimi ile bütünü anlama çabasını gerçekleştirir. Sosyolojik açıdan bu bakış, hem bireyin gündelik hayatının mikroorganizmasına hem de toplumun mikroorganizmalarını (farklılıklarını) anlamak için önemli ve kullanışlı bir yöntem, bir yaklaşım biçimidir. Her farklılık kendi deneyimini gerektirir. Dolayısıyla farklılığın hem nedeni hem de sonucu, bu yaşamsal ve düşünsel olan deneyimdir.

⁵ Bu noktada monist anlayışı Spinoza’nın “Varlığın Tekilliği” kavramı ile açıklamak istiyorum.

3. YAŞAMSAL DENEYİMİ ANLAMA İMKÂNİ SUNAN TEORİ VE KAVRAMLAR

Yaşamın korunması ve varlığın sürdürülmesi yönündeki önlemler ve alınan tedbirler makro düzeyde ülkelerin ekonomik ve siyasal yapılarını etkilerken, mikro düzeyde ise bireyin gündelik yaşamını, toplumsallık biçimlerini, ilişkilerini temelden değiştirme yönündedir. Makro düzeyde ülkeler sınırlarını kapatarak, ulaşım ağlarını sınırlandırarak hatta durdurarak, ithalat ve ihracat süreçlerinde içe dönerek küreselleşme karşısında küçülmeye gitmişlerdir. COVID-19 pandemisi, devletlerin kendi iç yapılarını güçlendirme ihtiyaçlarını ortaya çıkarırken, gündelik yaşamı içinde bireyin yaşamına olan etkisi ise tamamen dışarıya kapanma ve izole olma şeklinde gerçekleşmiştir. İnsanın hayatta kalma dürtüsü, fiziki mesafe, izolasyon, karantina gibi tedbirlerle ilişkilerini, fiziksel bir aradalıklarını olabildiğince sınırlandırmasına ve içeriye kapanmasına neden olmuştur. Bu kapanma haliyle birlikte sanal sosyalleşme mecralarının kullanım yoğunluğu artmıştır. Bu durumun ise pandemi sonrası dönemde de yaşamın merkezinde yer alacak olan “araca/makineye”, hatta “akıllı araçlara” (smart machine) bağlı/bağımlı bir toplumsallaşma ve iletişim biçimlerine neden olacağı öngörülebilir. Bu durum ise post yapısalcı teorinin ve eleştirel feminizmin sık sık tartıştığı, son dönemlerde de “insan sonrası” (post-human) çalışmaların gündeminde olan “insan-makine-oluş” (human-machine-becoming/devenir) kavramını yeniden düşünmeyi gerektiriyor. Elbette bu tartışmanın, yaşanan pandemi ile yeniden dikkatleri üzerine çeken “ekolojik söylem”le de doğrudan bir bağlantısı olduğu da unutulmamalıdır. Braidotti, “makine-oluş” ekseninde, insanlar ve teknolojik devreler arasındaki ayrımı aşarak özneleşme sürecinde temel olanın biyo-teknoloji dolayımında ilişkiler olduğunu iddia eder (Braidotti, 2018, s.85). Buradaki biyo-teknoloji olarak ifade edilen teknolojinin beden yapabilirlik sınırlarını artıran unsurlar olarak düşünmek gerekir. Elbette ilk olarak Syborg Manifestosu’nda⁶ Haraway’in tartıştığı “protezler, implantlar, kontakt lensler” gibi teknik unsurlar akla geliyor. Fakat bu çalışmada vurgulanan, yaşanan pandemi sürecinde insanı yaşadığı toplumsal hayata dahil eden, iletişim olanaklarını sürdürmesine fırsat veren makineler olarak “internet, akıllı cep telefonları, tablet ve bilgisayarlar”dır (Haraway, 2010). Çünkü pandemiyle birlikte yaşanan süreç göstermektedir ki, gerçekleşmekte olan toplumsal dönüşümde eşik noktası olan ve bunu hızlandıran şey iletişim araçları ve internet mecraları olmuştur. Bu araçların sadece tek yönlü bilgi akışının sağlandığı araçlar olmasının ötesinde (klasik medya araçları olarak gazete, radyo, televizyonda tek yönlü bir iletişim söz konusudur), bireyin aktif olarak yer aldığı çevrimiçi mecralar, bu yeni toplumsallaşma biçimlerinin sanal mekanları olarak belirlemekte ve bireyin gündelik yaşamının sosyal zemini olarak yerini almaktadır. Böylece insan-makine (insan-makine oluş/melez yani ne tam makine ne de tam insan oluş) ilişkisi, bu dönemin toplumsal varoluşu olarak ifade edilebilir. Makine-araç (bilgisayar, cep telefonu, tablet, internet vb.), insanın bir uzantısı hatta bu yeni toplumsallık sürecinde, insanın bir parçası haline geliyor. Bu değişimi Haraway biraz da tedirgin bir düşünce ile şöyle açıklar:

Yirminci yüzyılın sonlarına ait makineler, doğa ile yapay, zihin ile beden, kendi kendini geliştiren ile haricen tasarlanmış arasındaki farkı, organizmalar ve makineler arasındaki pek çok başka ayrımla beraber baştan aşağı muğlak hale getirdi. Makinelerimiz rahatsız edici bir biçimde hayat doluyken biz korkutucu ölçüde atılg (Haraway, 2010, s.50).

Makine artık bireyin toplumsal var oluşunu gerçekleştiren önemli bir araç haline gelmiştir. Pandemi öncesi dönemde başlayan makinenin toplumsal yapıdaki konumu, bu dönemde iyice belirginleşmiştir. Pandemi öncesi dönemde de gündelik yaşamda güçlü etkiye sahip olan makine mantığı, hizmet sektörü çalışanlarını (kapıcıları, zabıtalı, otoyol görevlilerini, bazı süpermarket kasiyerlerini vs) çoktan ortadan kaldırmış ve toplumsal yaşamı devasa bir otomatik makineye dönüştürme temayülü sergilemektedir. Bu da yapay zekayı çok daha uç noktalara taşıyacaktır (Morin,

⁶ Donna Haraway’in A Cyborg Manifesto adlı makalesi ilk olarak Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature (1991) adlı makaleler derlemesi içinde, "A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century" başlığıyla yayınlanmıştır.

2021, s.70). Bu durum elbette çok önemli fırsatlar yarattığı gibi çok önemli tehditleri de beraberinde getirecektir. Makinenin bu konumu pandemi sürecinde daha da hızlanmış ve toplumsal yapının neredeyse tamamında etkili olmaya başlamıştır. Fiziki yakınlık ve bir aradalık bireyin sosyalleşmesinde belirleyici bir etken olması nedeniyle pandemiyle birlikte yaşamsal bir zorunlulukla yaşanan kapanmalar, izolasyon ve karantina gibi önlemler, bireylerin mekâna dair algılarını değiştirmiştir. Pandeminin bir tehdit unsuru olarak neden olduğu tüm belirsizlikler ve tedirginliklerle akıllı mecraların ve internet alanının, pandemi öncesine göre daha yoğun bir biçimde bireyin karşılaşma ve sosyalleşme mekânı haline geldiği söylenebilir. Her kriz gibi pandemi de neden olduğu sorunların yanı sıra kendi imkân ve fırsatlarını yaratarak krizden çıkış yollarını da ortaya koyuyor. Hölderlin'e referansla Edgar Morin'e göre "tehlikenin büyüdüğü yerde, kurtarıcı da büyür". En büyük fırsat en büyük riskle kol koladır (Morin, 2021, s.91).

Makinenin bireyin gündelik yaşamında toplumsallıklarını sürdürmesinde merkezi bir öneme sahip olması, makinenin insan davranışları ve toplumsallığı üzerindeki belirleyici etkisini ortaya koyar. Makineye atfedilen anlam ve etki, eylemin (failliğin) sadece insana ait olmadığı düşünsel temeline dayanan yeni materyalist bakış açısının anlamını ortaya koyar. Bu "nesne yönelimli ontoloji" (Harman, 2020) tartışmaları ile aynı paralel çizgiye sahiptir. Bu yeni materyalist anlayışa göre artık faillik/eylemek sadece insana ait bir özellik değil insan-olmayan da atfedilen bir özelliktir. Bu nedenle birbiri üzerinde etkisi olan tüm varlıklar/maddeler (insan ve insan-olmayan), bağlantılar ve eylemlerle birbirleri arasında bir (b)ağ kurarlar.

Bruno Latour'a göre toplumsal olanı tanımlayan ve var eden bu (b)ağlardır (Latour, 2021). Buna göre insanın eylemlerini etkileyen insan olmayan bir sürü etken de vardır. Bu nedenle insan eylemi, insan olmayan birçok şeyin bir aradalığı ile ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla faillik tüm bu etkenleri de ifade eden bir durumdur. İnsan-olmayanın da fail olması, özneyi de nesne konumuna indirger. Artık faillik/eyleme yetisi hem öznelere hem de yapılara atfedilen bir özelliktir (Barad, 2019, s.63). Yeni materyalist düşünce failliği sadece insan davranışı için değil, bir sonucu olan eylemde bulunan her şey için kullanır. Latour'a göre "bir harekette bulunan, şeylere neden olan ve sonuçlar ortaya çıkaran her şey birer 'aktant'dır (hareket edicidir) ve bu bir hayvan, bitki, mineral veya kimyevi bir madde de olabilir. Önemli olan bu nesnelere hepsinin birer fail olmasının ötesinde, failliğin kendisinin bu karşılıklı "iç-eylemlerin" (intra-action) sonucunda oluşmasıdır" (akt. Yalvaç, Erçandırılı, 2020, s.269). Yeni materyalist düşüncedeki varlık anlayışı dışsal olana değil varlığının içkinliğe odaklanmaktadır. De Landa'ya göre tüm nesnel varlıklar tarihsel bir sürecin ve oluşun ürünüdür; yani, toplumsal, siyasal, ekonomik, coğrafi, kültürel ya da biyolojik tarihin bir parçası olarak oluşmuştur. Böylece yeni materyalizme göre maddenin kendine ait içsel bir işleyiş kapasitesi vardır ve biçim alması için herhangi bir yönlendirilmeye ihtiyacı yoktur (DeLanda, 2019, s.50-55). Buna göre madde kendi içkinliğine sahip, karar veren, düşünen ve fail olan bir varlıktır. Her varlık kendine özgüdür ve kendine ait olan bir tekilliğe sahiptir. Etrafında var olan şeyleri, bu tekillikle deneyimler ve kendi varoluşunu dinamik bir süreçte gerçekleştirir. Bu, insanın ve insan-olmayanın sahip olduğu farka neden olan içkinliğidir.

4. SAHANIN KIRILGANLIKLARI

Saha Neyi, Nasıl Söyler ya da Neden Söyle(ye)mez?

Ulrich Beck risk toplumunu "istisna halinin yeni normal haline geldiği yeni bir sosyal durum" (2019) olarak tanımlarken, endüstriyel modernitenin istenmeyen sonuçlarıyla karşı karşıya olduğumuzu ileri sürer; artık ortaya çıkan tehditler ne tahmin ne de kontrol edilebilir. Bu nedenle sosyal bilimciler tarafından kriz anlarında yaşanan kırılmalıkların nedenlerinin ortaya konulması gerekir (akt. Matthewman & Huppertz, 2020, s. 676). Pandeminin yarattığı önemli kırılmalıklar, ekonomik eşitsizliklere dayanan işten çıkarılma, güvencesiz işlerde çalışma, akıllı araca sahip olamama, internet erişiminin eksikliği gibi mağduriyetlerle belirginleşmiş, görünür olmuştur. Matthewman, Durkheim'in (1897) "mağduriyetin toplumsal olarak kalıplaştığı ve yeniden üretildiği" iddiasına referans vererek

tecrit edilmiş, ekonomik ve siyasal olarak zayıf/güçsüz olanlar, azınlıklar ve daha az varlıklı olanlar afet durumlarında sürekli olarak daha kötü durumlara düştüklerini” (Matthewman & Huppertz, 2020, s.679) ifade eder. Dolayısıyla bu süreçte pandemi, ekonomik, etnik, dini, coğrafi ve cinsiyete dayalı eşitsizlikleri iyice arttıran ve belirginleştiren bir etkiye sahip olmuştur. Göçmen ve mültecilerin sosyal yardım desteklerinden, sağlık hizmetlerinden yararlanamamaları, çalışan kadınların ev içi sorumluluklarının artması, üretimde dışa bağımlı olan gelişmekte olan ülkelerin temel ihtiyaç ürünlerine ulaşamaması ya da ulaşmakta zorlanması, pandeminin neden olduğu bazı yaşamsal sorunlar ve kırılma noktalarıdır. Diğer yandan ekonomik olarak yoksul olan sınıfların bu süreçte ilk yoksun kaldıkları şey eğitime ve bilgiye erişim olmuştur. Her şeyden önce bu yoksunluğa neden olan şey ise iletişim araçlarının (akıllı telefon, bilgisayar, tablet gibi) ve internet erişiminin yoksunluğudur. Bu durum mülkiyet ilişkileri ve ekonomik yoksunluklarla doğrudan ilişkilidir.

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de yaşanan krizin ilk etkisi eğitim sürecinde yaşanmıştır. Çok kısa bir sürede tüm seviyelerde eğitimin çevrimiçi olarak sürdürülmesine karar verilmiş ve bu hala (belli oranlarda) sürdürülmeye de devam etmektedir. Bu nedenle çalışmanın odağında eğitim sürecini uzaktan sürdürmek zorunda olan gençler yer almaktadır. Çalışmanın bu kısmının kapsamında kısmen lise seviyesindeki öğrencilerin yanı sıra yoğun olarak üniversite öğrencilerinin katılımıyla gerçekleşen derinlemesine ve odak grup görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler genellikle kısıtlamalar ve mesafe kuralları çerçevesinde yüz yüze, bazen de belirli kısıtlama ve yasakların uygulanmasıyla çevrimiçi olarak yapılmıştır. Yüz yüze görüşmelerin daha samimi olmalarına ve katılımcının kendisi ve çevresi ile ilgili daha ayrıntılı bilgilerin paylaşılmasına imkân vermelerine karşın, görüşmeler boyunca “dışarı”nın tekinsizliğinin neden olduğu bir tedirginlik hali de gözlemlenmiştir. Çevrimiçi görüşmelerde ise aradaki fiziki mesafenin ve “araç”ın varlığı, görüşmelerin daha yüzeysel ve kısa geçmesine neden olmuştur. Bazen katılımcılar tarafından kayıt almanın kabul edilmemesi, bazen de görüntülü görüşmelerin reddedilmesi araştırmanın önemli kısıtlılıklarındandır. Bu durum ise verilerin daha sınırlı bir çerçevede elde edilmesine ve dolayısıyla analizde zorluklara neden oldu. Hatta bazı görüşmeler sadece yazılı olarak soru-cevap şeklinde gerçekleşti. Elde edilen verilerin yanı sıra, tüm bu sürecin kendisi toplumsallıkların ne kadar derinden değiştiğinin izlerini ortaya koyabilir. Böylesine bir kriz anında tekinsizliklerin ve belirsizliklerin neden olduğu tedirginliklerin varlığı, dönüştürücü çözümler için fırsatlar sunabilir. “Yeni normal” kavramı toplumsal alana bakışımızı ve toplumsallaşma biçimlerimizi tamamen değiştirebilir. Bu değişim tehditkâr olabileceği gibi fırsatlar da sunabilir. Yeni normal kavramı artık yeni medya araçları ve bu araçların sunduğu sanal mekanlarla birlikte tanımlanmaktadır.

Bireyin geleneksel medya üzerinden sağladığı bilgiye erişimi ve iletişim biçimi tek yönlü bir akış temeline dayanırken, yeni medya araçları ile birey bu iletişim sürecinde aktif ve merkezi bir konuma sahip olabilmektedir. Türkiye’de pandeminin ilk dönemlerinde (ilk üç aylık süreç olan Mart-Haziran 2020) bireyin gerek geleneksel gerekse yeni medya araçları içindeki konumu da değişmiş ve birey daha merkezi ve aktif konuma yerleşmiştir (Avcı-Aksoy, 2021). Elbette bunun nedeni genel olarak izolasyon, karantina, fiziki mesafe gibi pandemi sürecinde alınan zorunlu tedbirlerin bir sonucu olan kapatılma/kapanma halidir. Bu kapanma haliyle insanların var olan yeni sosyalleşme mecralarına olan ilgisi ve yönelimi artmıştır. Yaşamsal bir ihtiyacın sonucu olarak alınan ve gönüllü olarak uygulan bu tedbirler, kaçınılmaz olarak bireyin gündelik yaşamının merkezine, özellikle yeni medya mecraları üzerinden kurulan ve sürdürülen yeni toplumsallık biçimlerini ortaya çıkarmıştır. İnsanların gündelik yaşamlarını etkileyen “evde kal” ve “sokağa çıkma yasakları”, “sosyal mesafe” kuralları gibi farmakolojik olmayan müdahale ve önlemler, bireylerin sadece davranışlarını değil, tutumlarını ve değerlerini de etkilemeye başlamıştır (Kohler, 2020, s.93).

Çalışmanın ikinci dönemi boyunca yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen veriler, tekillik anlayışı çerçevesinde katılımcıların pandemi sürecindeki deneyimlerinin aktarılmasına dayanır. Burada vurgulanan “tekillik/minör” bakış açısı hem sahaya, araştırmanın metodolojisine hem de katılımcıların/görüşmecilerin deneyimlerine atfedilen bir yaklaşımdır. Katılımcıların içinde buldukları koşullar, aile içi ortamları ve paylaşılan mekân, özel alanın varlığı ya da yokluğu, yaşanan alan, çalışma

ve ekonomik durum gibi farklılıklar pandeminin de farklı farklı deneyimlenmesine neden olmuştur. Koşullar değiştikçe yaşanan kısıtlamaların etkisi de değişmektedir. Bu süreç kimi zaman yarattığı imkanlarla fırsata dönüşürken, kimi zaman imkansızlıklar nedeniyle yaşamsal alana ve toplumsallığa dair bir tehdit unsuru olabilmektedir. Sahip olunan ekonomik imkanlar bir yandan araca sahip olmayı sağlarken bir yandan da kapandığı dünyaya sınırsız bir erişimin kapılarını da aralamaktadır. Bu süreçte bireyler, hiç olmadıkları kadar küresel yapının bir parçası haline gelmişler, gerçek/dışsal dünyaya kapanmış ve bireysellik duvarlarını iyice yükseltmişlerdir. Katılımcıların bu süreçte deneyimledikleri sanal tatil turları, müze gezileri, uluslararası kongrelere katılmaları bunun önemli bir göstergesidir. Sınırsız bir dünyaya açılan birey, kendi arkasındaki gerçek dünyaya, mekâna, içinde olduğu eve ve odaya dair gerçeklik algısını geçici olarak yitirmektedir. Mekânı sonsuz bir biçimde genişleten bu mecralar, zaman algısını da tahrip etmekte ve bireyin hissettiği zaman ise iyice daraltmaktadır. Harvey'in de post modern durumu tanımlarken bahsettiği gibi "mekânın genişlediği zamanın sıkıştığı" (1997) bir süreç olmuştur.

Pandeminin ekonomik gücün sağladığı imkanlarla bilgiye erişimde fırsat eşitliğini arttırdığı söylenebilir. Fakat araca sahip olan ve olmayan kesim arasındaki eşitsizliği ise hiç olmadığı kadar arttırmaktadır. Dolayısıyla bir araca sahip olma durumu, bireyin toplumsal alandaki varlığını, davranış ve alışkanlıklarını, değer ve tutumlarını belirgin bir biçimde etkilemekte ve dönüştürmektedir. Ayrıca her vakanın etrafında onu etkileyen koşullar da sürekli olarak değişmektedir. Bu değişen koşullar içinde bir taraftan birey bir taraftan da ait olunan toplumsal yapı, sahip olunan tüm bilgi ve deneyimlerle değişmekte ve bu koşullar birey tarafından sürekli yeniden deneyimlenmektedir. Bu durum ise benzerliklerden ziyade farklılıkları vurgulayan bir metodolojik bakışı gerektirir. Ayrıca insan sonrası duruma dair güncel tartışmalar ise bu çeşitliğe insan-olmayanın da eklenmesinin zorunluluğunun önemi iyice gözler önüne serer. Bu değişimde insan olmayan varlıkların da etkisinin kaçınılmaz olduğu "makine/araç" örneği üzerinden görülmektedir.

Pandeminin ilk döneminde yaşamsal bir zorunlulukla sürdürülen davranışlar, ikinci dönemde tercih edilen ve gündelik yaşamın içine yerleşen alışkanlıklara dönüşmeye başlamıştır. Bu alışkanlıklar, katılımcıların kendini daha kolay ifade ettikleri sosyal medya mecralarındaki sosyalleşme biçimleridir. Ayrıca bir diğer sosyalleşme aracı olarak çevrimiçi "bilgisayar oyunlara katılma" eğiliminde oldukça hızlı artışlar gözlemlenmiştir. Kişiler buralarda kendi ilgileri doğrultusunda oyun alanlarına dahil olmakta, diğer oyuncularla oyun dışı konularda da iletişim kurmaktadır. Bireyler için sosyalleşme alanı olarak işlev gören bu mecralarda sosyal uyum ve kabulün yanı sıra dışlanma ve ayrımcılıkla da karşılaşmaktadır. Bir katılımcı,⁷ oyuncusu olduğu bir savaş oyununda kadın olduğu için nasıl bir dışlanma ve ayrımcılıkla karşılaştığını ifade eder. Bu dışlanmanın kadının zayıflığı ve duygusallığı üzerinden gerçekleştiği görülür. Bu dışlanmaya rağmen kişi, bu mecralardan ve oyunlardan uzaklaşmaz. Aksine kendisine bir alan açmak için ve kabul görmek için oyunda kalmak için ısrar ettiğini ifade eder. Hatta bazen olmadığı bir şeyi taklit ederek (erkek rolü yaparak) kabul görmeye çalışır. Bir diğer katılımcı⁸ ise bilgisayar oyunları ile pandemi sürecinde tanıştığını ifade ederken aynı anda birbirinden farklı üç oyunu sürdürdüğünü ifade eder. Bu oyunlar ise sadece kazanma üzerine oyunlar değildir ve farklı yaşam biçimlerinin deneyimlendiği oyunlarda gençler arasında hızla yayılmaktadır. Bu oyunlardan en popüler olanlarından biri, bir çölde düşünme ve tefekkür etme üzerine tek başına oynanan bir yolculuk oyunu olan "Journey" adlı oyundur. Pandemi sürecinde bu oyunlara ilginin artmasının bir nedeni de firmaların pandeminin başında bu oyunlara erişimi ücretsiz olarak açmalarıdır.

Bu konuda yine benzer bir örnek ise "sanal arkadaşlıklar" üzerinedir. Birçok katılımcı bu süreçte sanal olarak birçok arkadaş edindiğini ve bu kişilerle reel alandaki kişilerle olduğundan daha iyi ve samimi bir iletişim kurduğunu ifade eder. Bunu ifade eden katılımcılar arasında lise gençleri oldukça

⁷ Kadın, 22 yaşında, üniversite öğrencisi

⁸ Erkek, 19 yaşında, üniversite öğrencisi

dikkat çekicidir. Liseli bir genç katılımcı,⁹ “sanal” olarak tanımladığı arkadaşlarıyla telefonla da görüşmeye başladığını ifade ederken yüz yüze görüşmeyi, tanışmayı şimdilik düşünmediğini ifade etmiştir. Benzer bir biçimde “çevrimiçi kafeteryalar”da ders çalışma, kitap okuma, yeni insanlarla tanışma gibi karşılaşma ve sosyalleşme davranışlarının ortaya çıktığı görülüyor. Pandeminin ilk döneminde kapanmayla zaruri olarak ortaya çıkan bu davranışlar, kapanmanın kısmen azaldığı ikinci dönemde tercih edilen bir davranış haline gelmiştir. Burada davranışları anlamaya ve açıklamaya çalışırken bu sanal mecraları ve bu mecralara kapı aralayan akıllı araçları göz ardı etmek artık mümkün değildir. Artık “makine” toplumsallaşmanın önemi bir parçasıdır.

Bu örnekleri doğrulayan bir başka örnek ise “çevrimiçi dersler”de (sadece sesli ve yazılı katılım olarak) daha aktif ve katılımcı olan öğrencilerin, yüz yüze derslerde aynı katılımı sağlamamasıdır. Yine benzer bir biçimde yüz yüze derslerde aktif, konuşkan olan öğrencilerin çevrimiçi derslerde pasif (elbette çevrimiçi derslerde öğrencinin ekran karşısında olduğu varsayıldığında) olmaları da oldukça dikkat çekicidir. Tüm örnekler pandeminin de etkisiyle, gençlerin kendilerini daha kolay ifade ettikleri ve daha rahat oldukları “sanal mecralarda sosyalleşme biçimlerini” tercih etme yönünde hızlı bir eğilim içinde olduklarını göstermektedir. Bu durum bilgisayar, tablet ya da ekranın varlığının, birey davranış ve tutumlarını nasıl etkilediğine dair oldukça açık bir örnektir.

Bu süreçte Youtube ve Instagram canlı yayıncılığı, podcast programcılığı, blog yazarlığı gibi internet üzerinden gerçekleştirilen etkinliklerin de yoğun bir biçimde arttığı görülür. Görüşme yapılan katılımcılardan bazıları belli aralıklarla internet üzerinden canlı yayın programları yapmaya çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Bu durum ise bireyin bu mecralarda sadece kullanıcı, tüketici olmadığına aynı zamanda içerik üreten, aktif bir varlık olarak bu süreçteki etkisine işaret eder. Bir grup katılımcı pandeminin insanlar üzerine etkisini tartıştıkları bir canlı Instagram programı yaptıklarını ve bu haftalık programı sekiz bölüm sürdürdüklerini anlatmışlardır.

Elbette pandeminin bireyler üzerindeki etkisini tartışırken özellikle içinde bulunulan çevreye ve ev içi (aile) ortamına göre de farklılaştığını da unutmamak gerekir. Bu durum mekânın bir araç olarak bireyin davranış, tutum ve değerleri üzerindeki belirleyici etkisini doğrular. Örneğin ev içinde kendisine ait özel bir alanı (çalışma ve dinlenme odası gibi) olan bireyler pandeminin imkanlarından ve fırsatlarından bahsederken, bu imkana sahip olmayanlar, bu süreci sosyalliklerini ve uzaktan eğitim süreçlerini kısıtlayan bir tehdit olarak görmekteyler. Yine benzer bir biçimde kent merkezleri bireyler için kısıtlayıcı iken daha kırsal alanlar, pandeminin olumsuz etkilerini azaltan fırsatlar sunabilmektedir.

Pandeminin yoğun olduğu ilk dönemde bireyler kendi çıkarları için toplumun ortak çıkarını ve bütünleşmeyi öncelerken, bu dönemde bireylerin toplumsal bütünlükten koparak daha bireyselleştikleri görülmektedir. Özellikle sanal mecralarda yeni toplumsallıklar kurmaları, sanal mekanlarda sosyalleşmeleri, bireyleri reel toplumsal alandan uzaklaştırırken toplumla olan bağlarını zayıflatmakta ve başka bir toplumsal alanda kendilerine yer bulmaya çalışmaktadırlar. Ayrıca ilk dönem pandeminin neden olduğu krizler nedeniyle artan yardımlaşma ve dayanışma davranışlarının bu süreçte azaldığı görülmektedir. Benzer bir biçimde ilk dönemdeki birlik, beraberlik ve bütünlük söylemleri bu dönemde yerini toplumsal alanda belirgin bir biçimde farklılaşmalara, ayrışma ve kutuplaşmalara bırakmıştır. Farklı olanın tekinsiz olduğu düşüncesinin neden olduğu tedirginlikler (önce virüsten korunma amacıyla kendiliğinden oluşan bir koruma refleksi olarak), farklı olana dışarıda bırakan ve benzerliklerin bir arada olduğu gruplaşmalara neden olmuştur. “Yankı odaları”¹⁰ (echo chamber) olarak işlev görev bu sanal mecralar, bilginin üretildiği, paylaşıldığı ve yaygınlaştırıldığı alanlardır.

⁹ Kadın, 14 yaşında, lise 2 öğrencisi

¹⁰ Bu konuda ayrıntılı tartışmalar için bakınız; Erdoğan, E. & Semerci, P. U. (2018). Fanusta Diyaloglar: Türkiye’de Kutuplaşmanın Boyutları, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Tüm bu örnekler, bireyin pandeminin getirdiklerini ve neden olduğu durumları deneyimleme biçimidir ve tekil bir eğilimdir. Fakat bir yandan benzer davranış ve eğilimleri, tekil bir deneyimle gerçekleştirdiğini düşünen bireyleri aynı düzeneğin içine dahil ederek aynılaştırırken, bir yandan da özel ve benzemez olduğu düşüncesini yaratan bir simülasyon alanı yaratır. Birey farklı ve tekil bir deneyime sahip olduğunu düşünürken herkesin birbirine benzediği homojen bir yapının bir parçası haline gelir. Bu süreçte, birey daha fazla özgürleştiğini düşünürken aracın sunduğu alternatifler arasından seçim yapmaktadır. Elbette bu seçimler, kendisine sunulan algoritmalar arasından yapılır. Yani seçenekler belirlenmiştir. Bu seçim sonrası kurulan bağlantılar ise var olan ağlar üzerinden kendiliğinden oluşmaktadır. Özgürleşme simülasyonu içinde birey kendilik hakikatinden uzaklaşmakta, kendisini aynılaştıran sanal öbekler içinde yer almaktadır. Böylece Weber'in tözel rasyonalite olarak tanımladığı gerçekçi olan, gerçekçi seçimlerin sonucu olan rasyonalite (akt. Wallerstein, 2016, s.261) kaybolmuş olur. Bunun yerini virtüel olarak kurgulanmış gerçeklikler alır. Hatta bu noktada bireylerin ve toplumların gündemine yavaş yavaş girmeye başlayan "metaverse" deneyimleri ve tartışmaları da buraya eklenebilir. Bu tartışmaya girmeksizin, bu çalışma boyunca pandeminin etkisiyle makinenin toplumsal yaşamı sağlayan bir araca dönüşmesi tartışılırken "metaverse"ün bir makinenin içinde yaşama deneyimi sunması ve toplumsal yaşamın kendisine dönüşmesine dair öngörüler oldukça dikkat çekicidir.

Ders anlatırken ya da ders dinlerken, sanal bir kafede sohbet ederken ya da sanal bir marketten alışveriş yaparken tek iletişim halinde olduğumuz şey makinedir. Sadece karşımızda birilerinin var olduğunu var sayarız ya da umut ederiz.

SONUÇ

Gelmekte Olanın İzini Sür(ebil)menin İmkani ve İmkansızlığı Üzerine

Guggenheim'e göre afetler, kriz anları doğası gereği politik olaylardır. Çünkü dünyanın nasıl ve kim tarafından yeniden düzenlenmesi gerektiğine dair soruları ortaya koyarlar. Bu kriz anları, toplumsal olarak değişimin sıfır noktasıdır (Guggenheim, 2016, s.4). Dolayısıyla değişim bu sıfır noktasından başlar. 2019 yıl sonunda başlayan tüm dünyanın yaşamsal olarak mücadele ettiği COVID-19 pandemisi, özellikle hayvan-oluş, doğa-oluş ve makine-oluş süreçlerinin anlamlı bir biçimde karşılık bulduğu somut bir örnektir. Küresel bir salgın olarak COVID-19 pandemisi, insanın hem kendisine hem de kendi dışındaki varlık alanına bakışına dair güçlü bir dönüştürücü anlayışın gereğini hatırlatmıştır.

Öncelikle insanın kendi yaşam alanlarına dair anlayışını yerinden etmiş, yeni anlam ve pratikler getirmiştir. Bütünsel bir oluşun bir parçası olan bu süreç, insanın teknoloji dolayimli yaşam anlayışını öne çıkarmış ve "insan-makine-oluş" kavramını yeniden düşünmemizi sağlamıştır. Bu süreçte, araç/makine (medya araçları, internet mecraları ve akıllı araçlar), toplumsal ilişkileri, iletişim biçimlerini yeniden tanımlayan ve belirleyen bir güce sahip olmuştur. Yaşanan yeni toplumsallıklar ve değişen iletişim biçimleri, insanın bir uzantısı haline gelen araçlar üzerinden tanımlanmakta ve bu araçlar üzerinden sürdürülmesi eğilimi hızla artmaktadır. Bu, insan ve insan-olmayanı birbirine bağlayan ve bu yeni bağlantıları, varoluşun önemli parçası haline getiren insan sonrası duruma işaret eder. Çevrimiçi bir toplumsal yaşamın varlığı ve bunun bir araca bağlı olarak sürdürülmesi, toplumsal yapıları ve kurumları da etkilemiş ve değişimin yönünü ortaya koymuştur. Elbette yaşamsal olarak sunduğu kolaylıklar ise bunun daha kalıcı (öncelikle kısa süreli de olsa) olmasını sağlamış ve daha çok insan için tercih edilir bir hale getirmiştir. Bu süreç daha öncesinde farklı biçimde deneyimlenebile (sosyal medyanın ve iletişim ağlarının kullanılması, bilgi paylaşımı gibi) daha önce eşi benzeri görülmemiş yeni bir yaşamsal form olarak (zorunlu olarak) deneyimlenmesiyle farklı epistemik ilişkileri ve bilgi üretimini ve paylaşımını görünür kılmış ve önce bir zorunluluk olarak sonrasında ise tercih edilen, gönüllü bir edime dönüşmeye başlamıştır.

Aynı zamanda varlığın ontolojisini de kökten sarsan bir etkiye de sahip olduğu/olacağı öngörülebilir. Bu öngörü, temelde belirginleşen bir teknoloji dolayımı bir yaşam vurgusuna dayanan bir makine-insan oluş sürecidir. Yani insanın bir uzantısı olan makineden ve makinenin bir uzantısı olan insana doğru yaşanan bir değişim vurgusu: Başlangıçta (sanayi devrimi ile başlayan süreçte) insanın bir uzantısı olan makine iken sürecin gelinen noktasında ise insan makinenin bir uzantısı olarak yer değiştirmiştir. Bu durum maddeye olan bakışı da etkilemiş, dışsal bir varlık olmaktan öte öznenin davranış ve düşüncelerini etkileyen, yönlendiren, kendi failliği olan bir varlık olarak tanımlanmasına neden olmuştur ve bu durum “yeni materyalizm” ve “nesne yönelimli ontoloji” tartışmalarını sosyal bilimlerin gündemine taşımıştır. Maddenin bu kadar etkin olması (canlı olması), madde ile kurulan her ilişki maddeyi “oluş” üzerinde etkin ve “fark”a neden olan bir araca dönüştürmüştür. Yeni materyalist anlayışa göre artık faillik/eyleme durumu sadece insana ait bir özellik değil insan-olmayan da atfedilen bir özelliktir. Bu nedenle birbiri üzerinde etkisi olan tüm varlıklar/maddeler (insan ve insan-olmayan), bağlantılar ve eylemlerle birbirleri arasında bir ağ kurarlar. Bu bağlantılar ve eylemler Latour’a göre (2020) bir birlik yaratma yönünde bir işleve sahiptir.

İşte insan sonrası çalışmaların merkezinde olan teknoloji dolayımı gündelik yaşamın tekilliği öncelendiği anlayışı iyice belirginleşir. Fakat tekilliği önceleyen bu anlayış, tekilliği sürdürmez ve kullanılan teknoloji araçları ve mecraları etrafında oluşan bir aynılığa, homojenleşmeye neden olur. Sanal olan mecralarda bir toplumsal alana dönüşür ve dahil olan birey üzerinde belirleyici ve yönlendirici bir etki kurmaya başlar. Böylece birey dönüşmeye ve ağdaki diğer bireylerle benzer eğilim, davranış ve tutumlar sergilemeye başlar. Bu ağın içinde aktif olan birey, burada sanal toplumsal alanları yönlendirme etkisine de sahiptir. Böylece sanal mecralardaki yaşam alanları gittikçe birbirine benzemeye başlarken, bir yandan da farklılıklara yeni alanlar açma, yeni fırsatlar verme potansiyeline ve eğilimine sahiptir. Dolayısıyla birey, bu araçlara göre konum alan ve konumunu belirlemeyen bir varlık olma durumundadır. Bu, farklılıkların iç içe olduğu ve farklılıkları değiştiren ve birbirine dönüştüren dögüsel bir süreçtir. Bu süreç sanal olan ve makine etrafında oluşan “yeni” öbekleşmeler yaratır.

Bu farklılıklar üzerinden kurulan ortaklık anlayışı kaçınılmaz olarak dijital mecraların eleştirel bir okuması ile mümkün olabilir. Çünkü her olgu, her nesne ya da her vaka kendi içinde bütünsel, farklı ve anlamlı bir yapıya sahiptir. Bu çalışmanın önerisi farklılıklar üzerine odaklanırken, insanın konumuna ve diğer varlıklara karşı konumuna dair yeni bir sorgulama ve anlamlandırmaya dayanır. Bu konumlandırmanın, insanın kendine ve kendi dışındaki varlık alanlarına dair yeni bakma ve anlama biçimlerine dair yeni metodolojik yaklaşımlar arayışına girilmesine neden olması beklenir. Bu nedenle yaşanan ve yaşanmaya devam eden pandemi süreci toplumsal yapıyı, gündelik yaşamı, ilişki ve iletişim biçimlerini önemli ölçüde değiştirirken bu değişimin nasıl anlaşılması gerektiği yönünde sosyal bilimcinin paradigmasının, temel yaklaşım ve algılarının değişiminde de önemli bir eşik noktası olmuştur.

KAYNAKÇA

- Avcı-Aksoy, Ö. (2021). Bir Salgının Getirdikleri: Gençlerde Değişen İletişim Biçimleri ve Yeni Toplumsalıklar. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 38 (2), 574-596.
- Barad K. (2019). Meşakkatli Zaman/lar ve Hiçlik Ekolojileri: Tekrar-Dönme, Tekrar-Hatırlama ve Hesaplanamazla Yüzleşme. Çev. B. Doğan, *Cogito İnsan Sonrası Özel Sayısı*, (95-96), 161-202.
- Beck, U. (2019). *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*. Çev. B. Doğan. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Braidotti R. (2018). *İnsan Sonrası*. Çev. Ö. Karakaş, 2. Baskı, İstanbul: Kolektif Kitap.
- DeLanda, M. (2019). DeLanda ile Söyleşi. R. Dolphijn ve I. Tuin (Der.) içinde, *Yeni Materyalizm: Görüşmeler ve Kartografiler* (ss. 49-62),. Çev. E. Erdoğan, Eskişehir: Yort Kitap.
- Durkheim, E. (1897). *Le Suicide: Etude de Sociologie*. Paris: Felix Alcan.
- Erdoğan, E. & Semerci, P. U. (2018), *Fanusta Diyaloglar: Türkiye’de Kutuplaşmanın Boyutları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Guggenheim, M. (2016). “Organising Disaster: Civil Protection and the Population” Final Report (A European Research Council funded project, number 263731). 7 Ekim 2021 tarihinde <http://organizingdisaster.net/wp-content/uploads/2016/10/Organising-Disaster-Final-Report.pdf> adresinden erişildi.
- Gulbenkian Komisyonu, (1996). *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılandırılması Üzerine Rapor*. Çev. Ş. Tekeli, İstanbul: Metis Yayınları.
- Haraway, D. (2010). *Başka Yer: Danna Haraway’dan Seçme Yazılar*. Çev. G. Pular, İstanbul: Metis Yayınları.
- Harman, G. (2020). *Nesne Yönelimli Ontoloji: Her Şeyin Yeni Bir Teorisi*. Çev. O. Karayemiş, İstanbul: Tellekt.
- Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin Durumu: Kültürel Değişimin Kökenleri*. Çev. S. Savran, İstanbul: Metis Yayınları.
- Kohler, U. (2020). “Survey Research Methods during the COVID-19 Crisis”, 14 (2), pp. 93-94.
- Konca Kurt, N. (2020). *Güven Veren ve Erişilebilir Adalet Vizyonunda Üçüncü Yargı Paketi*. Ankara: SETA. 10 Nisan 2021 tarihinde <https://setav.org/assets/uploads/2020/10/R173.pdf> adresinden erişildi.
- Latour, B. (2021). *Toplumsalı Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*. Çev. N. Bingöl, İstanbul: Tellekt Yayınları.
- Latour, B. (2020). *Biz Hiç Modern Olmadık: Simetrik Antropoloji Denemesi*. Çev. İ. Uysal, İstanbul: Norgunk Yayınları.
- Le Grange, L. (2018). What is (post)quantitative research? *South African Journal of Higher Education*, 32(5), 1-14, doi:10.20853/32-5-3161.
- Matthewman, S. Huppatz, K. (2020). “A sociology of Covid-19”, *Journal of Sociology* 2020, 56 (4), 675–683.

- Morin, E. (2021). *Yolumuzu Deęiřtirelim: Koronavirüsün Öğrettikleri*. Çev. M. Erřen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Popper, K. R. (2006). *Hayat Problem Çözmektir: Bilgi, Tarih ve Politika Üzerine*. Çev. A. Nalbant, İstanbul: YKY.
- Roy, A. (2020). “The Pandemic is a Portal”. *Financial Times*, 03.04.2020. 13 Eylül 2021 tarihinde <https://www.ft.com/content/10d8f5e8-74eb-11ea-95fe-fcd274e920ca> adresinden erişildi.
- Wallerstein, I. (2016). *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl için Sosyal Bilim*. Çev. T. Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Terranova, T. (2004). *Network Culture*. London: Pluto Press.
- Ulmer, Jasmine B. (2017). Posthumanism as research methodology: inquiry in the Anthropocene, *International Journal of Qualitative Studies in Education*, 30 (9), 832-848, DOI: 10.1080/09518398.2017.1336806.
- Yalvaç F. ve Erçandırılı Y. (2020). Geç Kapitalizmin İdeolojik Söylemi Olarak Yeni Materyalizm: Metalaşmış ‘Şeylerin’ Egemenlięi. *Mülkiye Dergisi*, 44 (2), 261-285.